

DE AIVD LUISTERT MEE

Een onderzoek naar ethische verantwoording van
intelligencevergaring door de jaren heen in
Nederland.

Willem Hendrik Ottes, 5720192
Hessenweg 168 A, w.h.ottes@students.uu.nl
Hoofdrichtingscriptie Internationale Betrekkingen
17 juni 2019
Marloes Beers
8545 woorden

Inhoud

Inleiding	1
1987 – 1988.....	7
2002.....	11
2018.....	14
Conclusie.....	20
Bibliografie.....	23

Abstract

De invoering van de in 2018 aangenomen Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten zorgde in Nederland voor enige commotie omtrent privacy versus veiligheid. Het huidige onderzoek heeft twee Nederlandse kranten in drie periodes en de mate van ethische verantwoording onderzocht, om een antwoord te vormen op de vraag: “In hoeverre blijkt uit De Telegraaf en De Volkskrant een ethische verantwoording van de Nederlandse intelligence in de jaren 1987 – 1988, 2002 en 2018.” Voor de analyse is gebruik gemaakt van de kranten De Telegraaf en De Volkskrant. Dit onderzoek focust zich op drie tijdsperiodes waarbij de houding van de twee verschillende kranten tegenover inlichtingendiensten wordt gecategoriseerd. De conclusie die getrokken kan worden uit dit onderzoek is dat ethische verantwoording per onderzochte periode is toegenomen. Vervolgonderzoek naar effectieve selectie van artikelen en categorisering is relevant om de ethische verantwoording in de toekomst beter te kunnen onderzoeken.

Inleiding

De recent aangenomen Wet op de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten (Wiv) in 2018, of kortweg de ‘sleepwet’, heeft bij zijn intrede voor redelijk wat commotie gezorgd in Nederland. Deze wet ging namelijk over de uitbreiding van de bevoegdheden van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) en de Militaire Inlichtingen en Veiligheidsdienst (MIVD). Zo werden er genoeg handtekeningen opgehaald om hier een raadgevend referendum over te houden. Veel mensen vonden deze nieuwe wet een keuze tussen of veiligheid of privacy. Politieke partijen zoals GroenLinks waren, met een dystopisch spotje, fel tegen deze wet. Is al deze tegenstand wel gerechtvaardigd? Voorstanders van deze wet gebruikten bijvoorbeeld het argument dat de oude wet simpelweg te oud en op technologisch gebied achterhaald was en om deze reden vernieuwd moest worden.¹

In 2007 kwam een artikel uit, genaamd *Just intelligence: Prolegomena to an ethical theory*. In dit artikel trachtte de auteur, Michael Quinlan, een theorie op te stellen over de ethiek van intelligence. Deze theorie noemde hij ‘just intelligence’, als analogie op de ‘just war’ theorie. Bij de just war theorie wordt gesteld welke motieven het beginnen van een oorlog rechtvaardigen en wat als ware de regels van het oorlog voeren zijn.² In de nieuwe just intelligence theorie probeert hij een analogie te maken met de just war theorie door een theoretisch framework voor intelligence ethiek te maken op basis van de just war theorie. Volgens Quinlan kunnen verschillende ethische vraagstukken over het verkrijgen van intelligence vergelekt worden met die van de just war theorie. Alles behalve het gebruik van intelligence valt volgens Quinlan onder ‘the broad structural paradigm of just-war reasoning’.³ Meerdere auteurs, zoals Ross Bellaby,⁴ Sir David Omand en Mark Phythian,⁵ Adam Diderichsen en Kira Vrist Rønn⁶ en Peter Gill,⁷ hebben de just intelligence aangehaald. Hetzij als startpunt voor verder onderzoek naar het opstellen van een framework van ethiek over intelligence of anders als discussiepunt. Quinlan stelt echter in zijn werk dat het ‘nauwelijks

¹ Kristel van Teeffelen, ‘Deze drogredenen gebruiken voor- en tegenstanders van de sleepwet’ (versie 21 maart 2018), <https://www.trouw.nl/home/deze-drogredenen-gebruiken-voor-en-tegenstanders-van-de-sleepwet~a22cffff/> (9 april 2019).

² Michael Quinlan, ‘Just intelligence: Prolegomena to an ethical theory’, *Intelligence and National Security* 22 (2007) 1, 1 – 13, aldaar 1 – 3.

³ Quinlan, ‘Just intelligence: Prolegomena to an ethical theory’ 11.

⁴ Ross Bellaby, ‘What’s the Harm? The Ethics of Intelligence Collection’, *Intelligence and National Security* 27 (2012) 1, 93 – 117.

⁵ Sir David Omand, Mark Phythian, ‘Ethics and Intelligence: A Debate’, *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 26 (2013) 1, 38 – 63.

⁶ Adam Diderichsen, Kira Vrist Rønn, ‘Intelligence by consent: on the inadequacy of Just War Theory as a framework for intelligence ethics’, *Intelligence and National Security* 32 (2016) 4, 479 – 93.

⁷ Peter Gill, ‘Security Intelligence and Human Rights: Illuminating the ‘Heart of Darkness’?’, *Intelligence and National Security* 24 (2009) 1, 78 – 102.

een ernstig kwaad' is om aan informatie te komen dat niet voor buitenstaanders is bedoeld, door middel van Signal Intelligence (Sigint).⁸ Dit is 'het inlichtingenproduct dat wordt ontleend aan het onderscheppen van het berichtenverkeer of van elektronische signalen die afkomstig zijn van andere mogendheden of organisaties en personen die om wat voor reden dan ook van belang worden geacht'.⁹ Terwijl hij wel stelt dat het stelen van overheidsdocumenten, door andere overheden in de vorm van human intelligence, wel reden tot veroordeling is en hier ook een morele spanning heerst.¹⁰ Human intelligence is het gebruik van menselijke actoren.

Tegenstanders van Quinlan en zijn analogie op de just war theorie zijn bijvoorbeeld Adam Diderichsen en Kira Vrist Rønn. Zij stellen in hun artikel, *Intelligence by consent: on the inadequacy of Just War Theory as a framework for intelligence ethics*, dat de just war theorie te kort komt op het gebied van intelligence ethiek. Zij stellen dat de just war theorie bruikbaar is als normatief framework wanneer er een duidelijke en bekende vijand is waartegen activiteiten worden ondernomen. Bij intelligence is volgens hen er een breder meer omvattend normatief framework nodig, die gebaseerd is op politieke legitimiteit en democratische waarden. Dit is nodig om een ethische leidraad te geven aan de veelzijdige, complexe en vaak preventieve activiteiten, die de huidige intelligencevergaring omvatten. Daarnaast stellen zij ook een nieuw alternatief framework voor intelligence ethiek voor. Dit framework baseren zij op policing, oftewel het onder politietoezicht stellen. Volgens hen kan hiermee een betere analogie worden gemaakt met de preventieve intelligence vergaring en de ethische vragen die deze oproepen, dan de just war theorie.¹¹

Openheid en democratische transparantie zijn volgens hen de belangrijkste factoren voor het bepalen of intelligence ethisch verantwoord is. Dit is volgens hen te bereiken via een democratisch debat, waarin actieve deelname het belangrijkste is. Zij stellen voor dat om te zorgen dat intelligencevergaring moreel juist is, de legitimiteit van inlichtingendiensten en staatsburgers een verklaring van vrijwillige toestemming moeten geven aan de werkmethode en het doel wat de inlichtingendiensten willen bereiken bijdraagt aan doeleinden die door iedereen nodig worden geacht.¹² Volgens Diderichsen en Rønn moeten zelfs de kleinste ondernemingen van het vergaren van intelligence verantwoord worden in termen van

⁸ Quinlan, 'Just intelligence: Prolegomena to an ethical theory' 1 – 2.

⁹ Ben de Jong, "Zo gaan bondgenoten niet met elkaar om." De National Security Agency en West-Europa,' *Internationale Spectator* 68 (2014) 2, 6-9, aldaar 7.

¹⁰ Quinlan, 'Just intelligence: Prolegomena to an ethical theory', 4 – 5.

¹¹ Diderichsen, Rønn, 'Intelligence by consent: on the inadequacy of Just War Theory as a framework for intelligence ethics', 480.

¹² *Ibidem*, 480 – 481.

rechtmatigheid en maatschappelijke instemming.¹³ Aan de hand van de beeldvorming door de Nederlandse kranten kan in Nederland onderzocht worden of de intelligence vergaring op een ethische manier verlopen is. Kranten zijn een manier om een politiek debat aan te wakkeren of te voeren. Een voorbeeld hiervan is de reactie op Edward Snowden en zijn bekendmaking in 2013 over welke informatie de NSA allemaal had verzameld. Om de beeldvorming te onderzoeken kan er gekeken worden naar uiteenlopende kranten.

Voor dit onderzoek wordt er gekeken naar de kranten De Telegraaf en De Volkskrant. Er is specifiek voor deze twee kranten gekozen, omdat deze kranten twee uiteenlopende doelgroepen representeren op basis van linke of rechtste stemmers. Zo is het overgrote deel van De Volkskrant lezers links en is het overgrote deel van De Telegraaf lezers rechts.¹⁴ Deze twee kranten zijn ook twee dagbladen die de grootste oplage hebben als respectievelijk een nationale populaire- en kwaliteitskrant. Beide kranten zijn ook van een andere aanbieder, *Mediahuis Nederland* en *De Persgroep*.¹⁵

Hieruit volgt de onderzoeksvraag: “In hoeverre blijkt uit De Telegraaf en De Volkskrant een ethische verantwoording van de Nederlandse intelligence in de jaren 1987 – 1988, 2002 en 2018”

Voor deze drie tijdsperiodes is gekozen, omdat in deze jaren een nieuwe Wiv werd doorgevoerd in Nederland. Daarnaast is er voor deze tijdsafbakening gekozen omdat deze periode aan het einde staat van de Koude Oorlog. Daarnaast zijn eind jaren '80 de beginjaren voor het internet in Europa. Door de opkomst van het internet zijn er ook nieuwe mogelijkheden voor informatievergaring, denk hierbij aan Sigint. Zoals al benoemd werd dit jaar ook gekenmerkt door het aannemen van de Wiv. Heeft deze nieuwe mogelijkheid ook tot vele negatieve reacties geleid, zoals het referendum tegen de sleepwet? Het jaartal 2002 is gekozen omdat dit het jaar was dat de toenmalige vernieuwde Wiv in Nederland werd aangenomen en 2002 één jaar na de 11 september aanslagen is. Het jaar 2018 is gekozen omdat in dat jaar de huidige Wiv was aangenomen. In deze scriptie wordt er getracht een ontwikkeling op het gebied van ethische verantwoording te zien tussen deze periodes. Dit komt doordat ethiek een steeds grotere plaats gekregen bij staatsburgers en wetenschappelijke

¹³ Ibidem, 482 – 483.

¹⁴ Maarten Boots, De verkiezingsnederlaag van de PvdA: Een klap of een mokerslag? Vergelijkende framingsanalyse van berichtgeving in de Telegraaf, de Volkskrant en het NRC Handelsblad over de verkiezingsnederlaag van de PvdA in 2017 (Scriptie Communicatie- en Informatiewetenschappen, Utrecht 2017) 11.

¹⁵ Mediamonitor. ‘Bereik, Oplage En Marktaandeelen Nederlandse Dagbladenmarkt 2017’ Mediamonitor.nl (29 maart 2018). <https://www.mediamonitor.nl/nieuws/bereik-oplage-en-marktaandeelen-nederlandse-dagbladenmarkt-2017/#>.

discussies, voorbeelden hiervan zijn Robert Dover¹⁶ en Joseph Verble,¹⁷ door de evenementen rondom Edward Snowden en zijn bekendmaking over de NSA in 2013.

De maatschappelijke instemming, die volgens Diderischen en Rønn zeer belangrijk is, kan onderzocht worden aan de hand van criteria die zijn opgesteld door Eleni Braat. Deze bestaan uit, wat zij noemt, constructieve en destructieve toevoegingen aan het debat in haar artikel *In voor- en tegenspoed. Het huwelijk tussen parlement en inlichtingen- en veiligheidsdienst*. Een constructief debat leidt volgens Braat tot grotere politieke legitimiteit en verantwoording van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Een destructief debat leidt weer tot minder politieke- legitimiteit en verantwoording van diezelfde diensten. Constructief en destructief baseert zij op vier verschillende soorten typen reacties op inlichtingendiensten die bestaan uit: verwerping, kritiek, loyaliteit en defaitisme.¹⁸ Hedendaags lijkt het erop dat de Nederlandse inlichtingendienst meer neigt naar een constructief debat, zo was het hoofd van de AIVD bijvoorbeeld te gast bij het programma *College Tour* dat op 21 januari 2018 werd uitgezonden.¹⁹

De criteria opgesteld door Braat zijn bedoeld voor de analyse van de politiek, maar deze criteria heeft zij gehaald uit het werk van Albert Hirschman, een politiek econoom, met de toevoegingen gedaan door Caryl Ruslbult, een sociaal psycholoog. Dit werd door hen toegepast op verhoudingen in bedrijven, organisaties en staten, liefdesrelaties en verhoudingen tussen werknemer en werkgever.²⁰ Kortom, deze criteria zijn gemaakt om verhoudingen te onderzoeken. Om deze reden kan ook de verhouding tussen de staatsburgers en de intelligencevergaring, die respectievelijk gerepresenteerd worden door middel van de media en AIVD/BVD, worden onderzocht. Daarnaast zijn de vier verschillende typen reacties een meetinstrument of er constructieve- of destructieve verhoudingen ontstaan. Deze verhoudingen werken negatief of juist positief op de openheid van intelligence vergaring. Ergo, ethische verantwoording.

Kritiek en loyaliteit werken bij aan een constructief debat, terwijl verwerping en defaitisme juist zorgen voor destructief debat. Bij een kritische reactie wordt er geprobeerd

¹⁶ Robert Dover, 'The World's Second Oldest Profession: The Transatlantic Spying Scandal and its Aftermath', *The International Spectator* 49 (2014) 2, 117 – 133.

¹⁷ Joseph Verble, 'The NSA and Edward Snowden: Surveillance in the 21st Century', *Computers & Society* 44 (2014) 3, 14 – 20.

¹⁸ Eleni Braat, 'In voor- en tegenspoed. Het huwelijk tussen parlement en inlichtingen- en veiligheidsdienst', in: 'Geheime diensten en de democratische rechtsstaat', red. M.P.C. Scheepmaker, themanummer, *Justitiële verkenningen* 44 (2018) 2, 33 – 48, aldaar 34 – 35.

¹⁹ <https://www.aivd.nl/actueel/nieuws/2018/01/23/rob-bertholee-bij-college-tour-kijk-de-uitzending-terug>

²⁰ Braat, 'In voor- en tegenspoed. Het huwelijk tussen parlement en inlichtingen- en veiligheidsdienst', 35.

om de huidige toestand te veranderen. Dit is gebaseerd op ‘wantrouwen, speculatie en nieuwsgierigheid ten opzichte van de geheimhouding waarop diensten zich (moeten) beroepen.’²¹ Voor dit onderzoek is ervoor gekozen om de focus te leggen op de intelligencevergaring in plaats van de geheimhouding. Bij de nieuwe kritische reactie wordt er geprobeerd om de huidige toestand, de intelligencevergaring, te veranderen. Een loyale reactie gaat ervan uit dat ‘de geheimhouding in kwestie noodzakelijk is.’ Een rede voor deze reactie is dat er bewondering en idealisering is voor de inlichtingenvergaring. De denkwijze hier is dat men ‘ervan uit [gaat] dat de geheime informatie bij voorbaat zo belangrijk is dat geheimhouding te rechtvaardigen is.’²² Hier is ook de keuze gemaakt om de focus te leggen op de intelligencevergaring in plaats van het rechtvaardigen van de geheimhouding. De nieuwe loyale reactie gaat er nog steeds van uit dat de intelligencevergaring noodzakelijk is en dat de geheime informatie zo belangrijk is dat het de intelligencevergaring rechtvaardigt. Verwerping heeft te maken met ‘een extreme vorm van protest.’ Daarnaast heeft verwerping ook te maken met het ontkennen van een bestaansrecht, in dit geval intelligencevergaring.²³ Tot slot houdt defaitisme in dat er een grote vorm van pessimisme heerst en dat er de gedachte hangt dat het ‘verloren moeite om energie te steken in grotere openheid’ is. Deze houding kan komen uit blind vertrouwen in de intelligencevergaring.²⁴ Bij dit criterium wordt er voornamelijk gelet op het idee dat het verloren moeite is om energie te steken grotere openheid van intelligencevergaring en dus de huidige intelligencevergaring accepteert.

Dit sluit aan bij het nieuwe ethische framework dat Diderichsen en Rønn voorstellen. Dit framework houdt in dat staatsburgers gezien worden als actieve deelnemers wanneer de morele aanvaardbaarheid van intelligence acties worden besproken.²⁵ Daarnaast is openheid enorm belangrijk voor de ethische verantwoording van preventieve intelligence. Zij stellen dat algemene bronnen en methodes die gebruikt worden voor het vergaren van informatie niet worden geheimgehouden. Dit zou een goed begin zijn om een publieke discussie te starten over de voor- en nadelen van elke methode. Een open discussie, over de criteria die gebruikt worden voor het relevant vinden van informatie door inlichtingendiensten, draagt ook bij aan een vrijwillige toestemming van de staatsburgers door ze te informeren welk gedrag van hen leidt tot bijvoorbeeld elektronische screening. Dit heeft ook te maken met de democratische

²¹ Ibidem, 38.

²² Ibidem, 40 – 41.

²³ Ibidem, 35.

²⁴ Ibidem, 41 – 42.

²⁵ Diderichsen, Rønn, ‘Intelligence by consent: on the inadequacy of Just War Theory as a framework for intelligence ethics’, 487.

aansprakelijkheid, want openheid is belangrijk voor het legitimeren van publieke autoriteiten.²⁶ Deze openheid en ethische verantwoording is te meten met de criteria die zijn opgesteld.

Voor het zoeken naar krantenberichten over intelligence, zal er gezocht worden met de termen Wiv/ Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en BVD/AIVD. In de krantenartikelen zal er gelet worden op hoe er gesproken wordt over Nederlandse intelligencevergaring. Dit aan de hand van de vier criteria die zijn opgesteld. Met oog op de grote hoeveelheid krantenartikelen die in een jaar zijn uitgebracht met betrekking tot het onderwerp intelligencevergaring, zal er gekeken worden naar artikelen die drie maanden voor en na het uitkomen van de Wiv zijn uitgebracht. Om deze reden is daarom dan ook het eerste jaar van onderzoek 1987 en 1988.

Dit onderzoek is van belang omdat het huidige tijdperk wordt gekenmerkt door terrorisme, hierin wordt de techniek voor massasurveillance ethisch op de proef gesteld.²⁷ Of hoe Julian Richards het stelt ‘Intelligence-gathering has never been a straightforward business in terms of the ethical issues it raises for a liberal society.’²⁸

Om een verandering te zien tussen de drie jaren zal er in de analyse gebruik worden gemaakt van voornamelijk primair bronnenonderzoek. Voor dit bronnenonderzoek wordt er gebruik gemaakt van onlinekrantendatabases zoals Delpher en Lexis Nexis. Delpher zal gebruikt worden voor alle krantenartikelen voor het jaar 2000. Dit komt omdat Delpher maar gaat tot 2000. Voor de overige twee periodes zal Lexis Nexis gebruikt worden.

1987 – 1988

In dit hoofdstuk staat de onderzoeksvraag: “In hoeverre blijkt uit de Telegraaf en de Volkskrant een ethische verantwoording van de Nederlandse intelligence in de jaren 1987 – 1988?” centraal. Voor deze deelvraag is gekeken naar krantenartikelen uit de periode van september 1987 tot en met maart 1988. Dit komt doordat de Wiv is uitgekomen op drie december 1987.²⁹ Voor dit hoofdstuk zijn er uiteindelijk maar zeven bronnen bruikbaar geacht. Zo zijn artikelen waarin één keer het woord “BVD”, of een van de andere trefwoorden, werd vernoemd achterwege gelaten.

²⁶ Ibidem, 487 – 488.

²⁷ Ibidem, 479.

²⁸ Julian Richards, ‘Intelligence Dilemma? Contemporary Counter-terrorism in a Liberal Democracy’, *Intelligence and National Security* 27 (2012) 5, 761 – 780, aldaar 761.

²⁹ Stichting Argus, ‘Wetgeving Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten’, <http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/wet.html> (12 juni 2019).

De focus van de BVD begon vanaf de jaren zeventig meer te liggen op het terrorisme, in plaats van het communisme. Vanaf deze periode maakte Nederland kennis met terrorisme van zoals het Rood Verzetfront en Molukkers.³⁰ Deze focus op terrorisme kwam van aandringen vanuit de politiek.³¹ Voor de BVD bleef de communistische dreiging wel het belangrijkste tot aan 1987, alle aandacht ging hier namelijk ook naartoe. Sinds 1987 is hier pas echt verandering in gebracht toen de Communistische Partij Nederland van de objectenlijst van de veiligheidsdienst werd gehaald. Niet door de BVD zelf, maar door het ingrijpen vanuit de politiek.³² Het verschuiven van de aandacht naar terrorisme in plaats van communisme door de BVD zorgde voor weinig commotie bij de Nederlandse burgers.³³ Daarnaast was er rond 1986 een harde kern van 1500 personen uit Nederlandse groeperingen waarvan politiek geweld kon worden verwacht. Van buitenlandse terroristische aanslagen had Nederland enigszins weinig last. Er waren wel een aantal IRA- en ETA-aanslagen, maar dit was minder dan geweld dat vanuit het binnenland kwam.³⁴

De ethische verantwoording in het jaar 1987 – 1988 was positief vertaald door De Telegraaf en De Volkskrant op basis van de bruikbare artikelen. Van de zeven bruikbare bronnen kwamen er vijf uit De Volkskrant en twee uit De Telegraaf. Zes konden gecategoriseerd worden onder loyaal. Vier hiervan waren afkomstig uit De Volkskrant en twee uit De Telegraaf. Eén viel in de categorie “kritiek”, deze kwam uit De Volkskrant. Geen enkele waren te categoriseren onder “verwerping” en “defaitisme”. De loyale constructieve houding kan te verklaren zijn door te vertrouwen in een dienst die ook de burgers heeft beschermd tijdens de Koude Oorlog. Het vertrouwen in intelligence vergaring kan te verklaren zijn door het feit dat de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten goed aan het verankeren waren binnen de Nederlandse maatschappij door middel van wettelijke kaders en ‘Nederland liep internationaal voorop doordat de diensten vanaf het begin van de jaren vijftig een parlementaire controle kenden door een commissie, bestaande uit de fractievoorzitters van de grootste partijen.’³⁵

Dit blindelings vertrouwen is ook terug te zien in hoe er werd gedacht over

³⁰ Bob de Graaff, ‘De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Nooit te oud om te leren’ *Groniek* 44 (2015) 193, 249 – 261, aldaar 257.

³¹ Constant Hijzen, ‘Geheim gewroet in het duister? - Percepties en maatregelen ten aanzien van veiligheidsdiensten in Nederland, 1918-1989’ *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012) 3, 323 – 349, aldaar 347 – 348.

³² Hijzen, ‘Geheim gewroet in het duister? - Percepties en maatregelen ten aanzien van veiligheidsdiensten in Nederland, 1918-1989’ 348.

³³ De Graaff, ‘De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Nooit te oud om te leren’ 257.

³⁴ De Graaff, Bob, ‘From Security Threat to Protection of Vital Interests: Changing Perceptions in the Dutch Security Service, 1945-91’ *Journal of Conflict Studies* 12 (1992) 2, aldaar 23.

³⁵ De Graaff, Bob, ‘De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Nooit te oud om te leren’, 257.

intelligencevergaring, zowel door burger als door overheid. Zo werd er bijvoorbeeld geschreven dat informatie die onrechtmatig door de politie was verkregen, toch gebruikt mocht worden door de inlichtingendiensten. Hierbij werd verder geen commentaar geplaatst door De Volkskrant.³⁶ Zo gingen meerdere bronnen over het onderwerp dat er wellicht door de BVD gegevens van personen zouden worden opgezocht en opgeslagen, terwijl deze personen niks verkeerd hadden gedaan. Een groep activisten ging hiervoor naar de rechter, want zij wilden de BVD-dossiers inzien om te kijken of er geen onjuiste informatie over de personen in kwestie stonden. Zo schreef De Volkskrant: ‘De ministers van Binnenlandse Zaken en Defensie hoeven niet te vertellen of hun geheime inlichtingendiensten, de BVD en CRI, de gangen van bepaalde personen nagaan. Dit blijkt uit de uitspraak die de Raad van State woensdag heeft gedaan.’³⁷ Doordat de Volkskrant hier wel over berichtte, maar geen kanttekeningen bij heeft geplaatst, zorgde dit ervoor dat dit een loyale houding was. Dit gebeurde ook bij De Telegraaf. Bij hetzelfde onderwerp op dezelfde dag, werd er ook met een loyale houding over geschreven. ‘Ook hoeven zij [burgers] van de volksvertegenwoordigers geen inlichtingen te verwachten over het al dan niet bestaan van dergelijke persoonlijke dossiers.’ Wel plaatste de Telegraaf nog een reactie van de betreffende burgers. ‘De vijftien vredesactivisten deden een beroep op de Wet Openbaarheid van Bestuur. Zij menen nog steeds, dat veiligheidsdiensten niet het recht hebben irrelevante informatie over burgers te verzamelen en geheim te houden.’³⁸ Echter, doordat beide kranten hier op een passieve manier over schrijven, getuigt dit van een loyale houding. Een ander voorbeeld uit de Volkskrant, dat tevens over hetzelfde onderwerp gaat van twee maanden eerder, is het bericht dat Binnenlandse Zaken de toegang afwees tot inzage, zonder dat er een rechter zich erover had uitgesproken. Dit werd zonder enige kanttekeningen geaccepteerd en geschreven door de Volkskrant. ‘Volgens het ministerie is het wezenskenmerk van de activiteiten van de BVD dat ze geheim zijn en dat degene op wie de BVD-activiteiten zijn gericht, daarvan niets te weten mag komen.’³⁹ De Telegraaf plaatste daarnaast twee dagen eerder een bericht over ditzelfde onderwerp. Hierbij werd er geschreven waarom de geheimhouding van de intelligencevergaring en de dossiers niet ernstig was voor de burgers.

De BVD wordt gecontroleerd door de minister en deze wordt op zijn beurt gecontroleerd door de Vaste Tweede-Kamercommissie voor inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Verder kan iemand die

³⁶ Redactie, ‘Groep anti-militaristen eist schadevergoeding van staat’, *De Volkskrant*, 12 oktober 1987.

³⁷ Redactie, ‘Raad van State wijst inzage af in dossiers BVD/CRI’, *De Volkskrant*, 10 maart 1988.

³⁸ Redactie, ‘Burger krijgt geen inzage in BVD-rapporten’, *De Telegraaf*, 10 maart 1988.

³⁹ Redactie, ‘Activisten verlangen inzage in de BVD-dossiers’, *De Volkskrant*, 22 januari 1988.

bijvoorbeeld in een overheids-sollicitatieprocedure last denkt te hebben van een verkeerd BVD dossier klagen bij de Nationale Ombudsman. De ombudsman mag alle dossiers inzien en kijken of de BVD onrechtmatig heeft gehandeld.⁴⁰

Een actieve manier van schrijven over een onderwerp is dus een kritische noot plaatsen. Zo was de enige kritische houding, van alle bronnen, te vinden in de Volkskrant. Naar aanleiding van de nieuwe Wet Openbaarheid van Bestuur werd het boekje uitgebracht *Hoeho, BVD?* ‘Het boekje bevat relevante informatie over de grenzen waarbinnen ook de BVD moet opereren. Maar wie net als Tjeenk Willink wil weten of de BVD voldoende wordt gecontroleerd, komt bedrogen uit.’⁴¹ In dit artikel werd gezegd dat de intelligencevergaring nauwelijks gecontroleerd wordt en kan worden en om deze reden is dit artikel bij de categorie “kritiek” geplaatst.

Ook waren er gevallen waarbij het niet goed was in te schatten of er een kritische of loyale houding werd ingenomen. Dit was het geval bij bijvoorbeeld een interview in de Volkskrant over de oprichting van een nieuw politieteam. De BVD kwam hier ook tot sprake, want de interviewer stelde dat: ‘We hebben in Nederland natuurlijk al een instantie die grote belangstelling heeft voor politiek en gewelddadig activisme: de BVD. We mogen aannemen dat deze dienst en dat nieuwe politieteam veelvuldig informatie gaan uitwisselen.’ Hierop antwoordde hoofdcommissaris dat ‘De bevoegdheden van de BVD zijn geregeld in de Wet op de Inlichtingendiensten. Het kan natuurlijk zo zijn dat de politie over informatie beschikt die voor de BVD relevant kan zijn. Dan bestaat er een door de wet gekanaliseerde manier om die informatie uit te wisselen.’⁴² Dit is gecategoriseerd onder loyaal, omdat de interviewer bijvoorbeeld niet doorvroeg en deze uitspraak gewoon aannam.

Zo kan er geconcludeerd worden dat in 1987 – 1988 er enigszins een ethische verantwoording was voor intelligencevergaring, op basis van de constructieve houding in De Volkskrant en De Telegraaf. Echter, moet er wel benadrukt worden dat zes van de zeven bruikbare bronnen gecategoriseerd werden als “loyaal” en maar één als “kritiek”. Deze passieve houding van De Volkskrant en De Telegraaf kunnen verklaard worden door het feit dat tot aan 1987 de volledige aandacht van de BVD ging naar het tegengaan van de communistische dreiging. Na dit jaar verschoof de aandacht naar de bestrijding van het terrorisme. Dit zou kunnen verklaren waarom er nauwelijks kritische stukken werden

⁴⁰ Redactie, ‘Vredesactivisten willen inzage in BVD-dossiers’, *De Telegraaf*, 20 januari 1988.

⁴¹ Joop van Schie, ‘Van Dijk bang voor te veel werk bij BVD door wet openbaarheid’, *De Volkskrant*, 22 december 1987.

⁴² Marcel van Lieshout, ‘Politie zet “team” op het probleem RARA’, *De Volkskrant*, 11 februari 1988.

geschreven over de intelligencevergaring en wel veel loyale stukken. De intelligencevergaring werd wellicht nodig geacht door de media, doordat terrorisme nog een relatief nieuw begrip was. Het is wel te verklaren dat juist De Telegraaf loyale stukken schreef over de intelligencevergaring. Dit komt omdat, zoals al in de inleiding is benoemd, De Telegraaf een politiek rechtste achterban heeft. Daarnaast verbindt Telegraaf zich niet zozeer met een specifieke politieke partij, maar ligt hun focus voornamelijk op onderwerpen met grote interesse, om een zo groot mogelijke afzetmarkt te creëren, zoals misdaad en fraude.⁴³ Over het algemeen hechte West-Europese rechtste politieke partijen meer waarde aan het onderwerp veiligheid.^{44 45}

2002

In dit hoofdstuk staat de onderzoeksvraag: “In hoeverre blijkt uit de Telegraaf en de Volkskrant een ethische verantwoording van de Nederlandse intelligence in het jaar 2002?” centraal. Voor deze deelvraag is er gezocht naar krantenartikelen van februari 2002 tot en met augustus 2002. Voor deze tijdsperiode is gekozen omdat de nieuwe Wiv op 29 mei 2002 in zijn werking was getreden. Zo hadden onderwerpen zoals Pim Fortuyn, de Tweede Kamerverkiezingen, de nasleep van Srebrenica en de 11 september aanslagen veel aandacht gekregen in de media. Een enkele auteur schreef zelfs dat de informatievoorziening tot aan 2003 zelden zo veel toevoer kreeg vanuit de media.⁴⁶ Het is dan ook niet opvallend dat veel gevonden bruikbare artikelen dan ook gaan over Pim Fortuyn. De gebruikte artikelen, die het onderwerp Pim Fortuyn hadden, stonden grotendeels in het teken van de moord op hem en niet op hoe de intelligencevergaring zou moeten lopen. Het andere deel van de artikelen die zijn uitgebracht gaan over mogelijke islamitische aanslagen. Een paar krantenartikelen gaan over het niet goed uitgevoerde antecedentenonderzoek van een toenmalig kandidaat-minister door de AIVD.^{47 48} Een enkel artikel gaat over de toegevoegde waarde van informatievoorziening voor bijvoorbeeld de AIVD van een toentertijd nieuwe meldlijn voor

⁴³ Peter Vasterman (red.), *From Media Hype to Twitter Storm. News Explosions and Their Impact on Issues, Crises, and Public Opinion* (Amsterdam 2018) 75.

⁴⁴ Reinhard Heinisch, ‘Success in opposition – failure in government: explaining the performance of right-wing populist parties in public office’, *West European Politics* 26 (2003) 3, 91 – 130, aldaar 103.

⁴⁵ Jens Rydgren, ‘Explaining the Emergence of Radical Right-Wing Populist Parties: The Case of Denmark’, *West European Politics* 27 (2004) 3, 474 – 502, aldaar 485.

⁴⁶ Jo L.H. Bardoel, *Macht zonder verantwoordelijkheid? Media, mediabeleid en de kwaliteit van de openbare informatievoorziening*, (Inaugurale rede, Nijmegen 2003).

⁴⁷ Alexandra van den Bos, ‘Grotere rol AIVD bij checken gegevens kandidaat-ministers’, *De Telegraaf*, 25 juli 2002.

⁴⁸ Annet de Jong, ‘Ik weet dat ik eerlijk ben geweest’, *De Telegraaf*, 24 juli 2002.

ernstig criminele activiteiten.⁴⁹ Bij het vaststellen van de bruikbaarheid van een artikel is er vooral gekeken of intelligencevergaring van de AIVD aan bod kwam.

Evenals de jaren 1987 – 1988 is het jaar 2002 ook gekenmerkt door de loyale houding van de kranten. Van de tien bruikbare bronnen kwamen er zes uit De Volkskrant en vier uit De Telegraaf. Acht waren te plaatsen in de categorie “loyaal”. Hiervan kwamen vier uit De Volkskrant en vier uit De Telegraaf. Twee artikelen konden geplaatst worden in de categorie “kritiek”, beide waren afkomstig uit De Volkskrant. Wederom was geen enkel artikel te categoriseren onder “verwerping” en “defaitisme”.

Eén van de twee kritische artikelen gaat over de te slechte beveiliging die Pim Fortuyn gekregen zou hebben en dat er te slecht is omgegaan met mogelijke dreigingen. Dus was er volgens de krant juist geen goede intelligencevergaring. De Volkskrant heeft in dit artikel kritiek op de overheid en de BVD omdat zij ‘onvoldoende oog gehad voor de maatschappelijke gevolgen van een mogelijke moordaanslag.’ Als gevolg hierop stelde de krant dat er een onafhankelijke commissie de rol van de overheid moest gaan onderzoeken. ‘Vooruitlopend op de bevindingen van deze commissie menen de experts dat er inschattingsfouten zijn gemaakt door de overheid en dat lichtvaardig met de veiligheid van Fortuyn is omgesprongen.’⁵⁰ Het tweede kritische artikel over de AIVD/BVD, geschreven door de Volkskrant, gaat niet zozeer over de werkwijze van intelligencevergaring, maar over de controleerbaarheid ervan. Zo werd er onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst in opdracht van een minister. ‘Zijn voornaamste bron, de BVD-archieven, bleven voor anderen dan de vier leden tellende wetenschappelijke begeleidingscommissie, onder voorzitterschap van de huidige NIOD-directeur prof. J.C.H. Blom, gesloten.’⁵¹ Hierin leverde De Volkskrant kritiek op het feit dat de dossiers van de BVD niet te controleren waren.

Over de dood van Pim Fortuyn is ook een loyaal artikel uitgebracht in De Volkskrant. In dit betreffende artikel staat dat de LPF eiste dat de verantwoordelijke ministers voor de dood van Fortuyn moesten opstappen. ‘De Vries en Korthals bleven bij hun eerder ingenomen standpunt dat zij zelf en de inlichtingendiensten al het mogelijke hebben gedaan om in te schatten of Fortuyn serieus werd bedreigd.’ Echter, plaatste de krant zelf geen kanttekeningen of al het mogelijke is gedaan. Aangezien kamerlid Ferry Hoogendijk hierop had gereageerd

⁴⁹ Redactie, ‘Informatie op kliklijn krijgt geen voorrang’, *De Volkskrant*, 17 augustus 2002.

⁵⁰ Redactie, ‘Experts: overheid faalde met beveiliging Fortuyn’, *De Volkskrant* 18 mei 2002.

⁵¹ Coen Hilbrink, ‘NIOD zal nog spijt krijgen van Srebrenica-onderzoek’, *De Volkskrant*, 30 maart 2002.

dat: ‘De aanwijzingen voor bedreigingen lagen voor het oprapen, stelde hij: Fortuyn werd in Rotterdam op straat aangevallen, in Den Haag met taarten besmeurd en telefonisch herhaaldelijk bedreigd.’⁵²

Een aantal loyale houdingen kunnen worden teruggevonden over onderwerpen omtrent islamitisch terrorisme. Zo werden op dezelfde dag allebei door De Telegraaf en De Volkskrant een artikel geplaatst over het oppakken van een Noord-Afrikaanse man die verdacht werd van terrorisme. Zo schreef De Telegraaf dat: ‘Justitie kwam de Algerijnen op het spoor na een tip van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD).’⁵³ Hier liet De Telegraaf alleen melden dat de man werd getipt door de AIVD, maar niet hoe deze de man heeft kunnen vinden. De Volkskrant schreef over dezelfde gebeurtenis ‘De mannen werden getraceerd door de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD), de voormalige Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD).’ Hierna werd wel kort benoemd waarom deze mannen werden getraceerd door de AIVD.⁵⁴ Echter is dit nog steeds een passieve houding tegenover de intelligencevergaring, omdat De Volkskrant op deze manier accepteert hoe de intelligencevergaring verloopt en de intelligencevergaring noodzakelijk acht. Het is wel opvallend dat er wel openers over intelligencevergaring wordt geschreven door de kranten in vergelijking tot 1987 – 1988. Zo schreef De Volkskrant ook hoe radicale imams toegang tot het land geweigerd kon worden door de AIVD. ‘De Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst AIVD (voorheen BVD) kijkt speciaal naar religieuze voorgangers en godsdienstleraren die zich in Nederland willen vestigen. Als zij een bedreiging vormen voor de “openbare orde en nationale veiligheid”, wordt hun vergunning niet verlengd.’⁵⁵ Ook hier plaatst De Volkskrant alleen geen kanttekeningen.

Een ander voorbeeld waarbij geen kanttekeningen werden geplaatst komt uit De Telegraaf. In dit artikel lijkt het alsof kanttekeningen worden geplaatst, terwijl er een weerwoord door een derde persoon plaatsvindt bij nieuws rondom de BVD/AIVD. Dit artikel gaat over het oppakken van een man die vermoedelijk een aanslag zou plegen. Hierin wordt geschreven door De Telegraaf dat de man in kwestie een bloedblad wilde aanrichten in de Tweede Kamer en dat deze informatie uit een vertrouwelijk BVD-rapport kwam. Dit terwijl de advocaat van de man stelde dat: ‘Maar dit is echt belachelijk. K. [afkorting man in kwestie]

⁵² Redactie, ‘LPF eist opstappen ministers; ‘De Vries moet weg wegens slechte beveiliging Fortuyn’, *De Volkskrant*, 13 juni 2002.

⁵³ Johan van den Dongen, ‘Opnieuw Algerijn gepakt op verdenking terrorisme’, *De Telegraaf*, 13 juni 2002.

⁵⁴ Redactie, ‘Politie pakt van terrorisme verdachte Algerijn (19) op’, *De Volkskrant*, 13 juni 2002.

⁵⁵ Redactie, ‘Politiek kan weinig doen tegen radicale imams ; Weinig middelen om geestelijken af te straffen’, *De Volkskrant*, 18 juni 2002.

wordt opgepakt op basis van BVD-informatie die op geen enkele wijze valt te controleren. In het BVD-rapport staat zelfs letterlijk dat de dienst de juistheid van de informatie niet kan beoordelen.⁵⁶ De Telegraaf ging verder niet in op deze uitspraak. Dit lijkt te wijzen op een loyale houding tegenover de intelligencevergaring.

Concluderend kan er gezegd worden dat er in 2002 een grotere ethische verantwoording heeft plaatsgevonden dan in 1987 – 1988. Ondanks dat er in beide gevallen een overtuigende loyale houding werd gevonden, werd er in 2002 meer open geschreven over de intelligencevergaring. Deze openheid is terug te zien doordat er bijvoorbeeld werd geschreven waarom iemand interessant kan zijn voor de inlichtingendienst. Dit kan te maken hebben met het feit de BVD sinds de jaren negentig een koers heeft geslagen naar een grotere transparantie. Daarnaast werd in 2002 ook een nieuwe wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten doorgevoerd. Deze wet maakte ook duidelijk ‘wie wanneer welke inzet van bijzondere inlichtingenmiddelen tegen zijn of haar persoon kon verwachten.’⁵⁷ De grotere transparantie vanaf de jaren negentig vanuit de BVD/AIVD vertaalde zich in mediaoptreden van het hoofd van de BVD, publiek gestelde jaarverslagen, regelmatige publicaties over een verschillende onderwerpen, ‘die het werkterrein van de dienst uitmaken zoals dierenrechtenextremisme, spionage, islamitisch radicalisme en “Lonsdale-jongeren.”’⁵⁸ Dat de kranten minder kritisch schreven over intelligencevergaring zou onder andere kunnen komen door de grotere openheid vanuit de BVD/AIVD, het aanstellen van de nieuwe Wiv en de vele aandacht naar Pim Fortuyn, de Tweede Kamerverkiezingen, de nasleep van Srebrenica en de 11 september aanslagen in de media.

2018

In dit hoofdstuk staat de onderzoeksvraag: “In hoeverre blijkt uit de Telegraaf en de Volkskrant een ethische verantwoording van de Nederlandse intelligence in het jaar 2018?” centraal. Voor deze deelvraag is er gezocht naar krantenartikelen van februari 2018 tot en met augustus 2018. Voor deze tijdsperiode is gekozen omdat de nieuwe en tevens huidige Wiv dateert van één mei 2018. Deze periode werd voornamelijk gekenmerkt door het referendum dat over de huidige Wiv ging, of toen meervoudig aangeduid als de ‘sleepwet’. Deze periode werd ook gekenmerkt door het nieuws dat Facebook ongeautoriseerd de gegevens van 87

⁵⁶ Dick van den Heuvel, ‘Ex-informant wilde politici ontvoeren’, *De Telegraaf*, 12 april 2002.

⁵⁷ De Graaff, ‘De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Nooit te oud om te leren’, 258.

⁵⁸ De Jong, Ben, ‘Hoe transparant is de AIVD?’ *Liberaal Reveil* 50 (2009) 3, 133 – 139, aldaar 134.

miljoen gebruikers had vrijgegeven aan een databedrijf.⁵⁹ Dit werd door velen gezien als een privacy schending door Facebook tegenover haar gebruikers.⁶⁰

De ethische verantwoording is in het jaar 2018 nog steeds positief vertaald door De Telegraaf en De Volkskrant, dit komt doordat het merendeel van de artikelen constructief is. Echter, is er een grote toename voor een tegengeluid van zowel kritische bronnen als destructieve bronnen. Van de 29 bruikbare bronnen kwamen er achttien uit De Volkskrant en elf uit De Telegraaf. Zeven waren te categoriseren als “kritiek”. Alle zeven kwamen uit De Volkskrant. Vijftien artikelen vielen in de categorie “loyaal”. Negen kwamen uit De Volkskrant en zes uit De Telegraaf. Vijf artikelen konden gecategoriseerd worden als “verwerping”. Hiervan kwamen twee uit De Volkskrant en drie uit De Telegraaf. De twee artikelen die vielen onder “defaitisme” kwamen beide uit De Telegraaf. Hoewel de meerderheid nog steeds onder de categorie “loyaal” valt te plaatsen, is het wel duidelijk dat deze meerderheid niet meer in dezelfde verhouding is als de twee voorgaande periodes. Hoe is deze verhouding, verschuiving naar een kritische houding en tevens naar een destructieve houding, te verklaren? Een mogelijke verklaring is de grote ophef rondom de nieuwe Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en het NSA-schandaal, wat werd bekendgemaakt door Edward Snowden. Volgens Bob de Graaff bevestigde Snowden het vermoeden van de Europese burgers dat zij, voornamelijk sinds de “war on terror”, hun privacy onopgemerkt waren kwijtgeraakt.⁶¹ Het idee dat mensen de controle over hun informatie verliezen is even schadelijk voor hen als daadwerkelijk hun privéinformatie verliezen.⁶² Met deze twee argumenten kan er verklaard worden waarom er een verschuiving plaatsvindt weg van een loyale houding.

Twee artikelen waren te plaatsten in de categorie “defaitisme”. Zo kwam ook het pessimistische idee dat de AIVD de privacy van de Nederlandse burgers toch ging schenden, zelfs wanneer er een referendum was geweest over de uitbreiding van haar bevoegdheden. Zo was er een artikel gepubliceerd in De Telegraaf die bestond uit een opsomming van 58 woorden. De opsomming omvatte wat de AIVD niet mag doen, uit een scala van stereotypen beelden van geheime spionnen en wat de AIVD wel mocht doen. ‘De dienst mag wel

⁵⁹ Jim Isaak, Mina J. Hanna, ‘User Data Privacy: Facebook, Cambridge Analytica, and Privacy Protection’, *Computer* 51 (2018) 8, 56 – 59, aldaar 56.

⁶⁰ Hilary Tuttle, ‘Facebook Scandal Raises Data Privacy Concerns’, *Risk Management* 65 (2018) 5, 6 – 9, aldaar 6.

⁶¹ Bob de Graaff, ‘Herstel van de trans-Atlantische vertrouwensbreuk? Internationale betrekkingen na de Snowden-onthullingen’, *Atlantisch Perspectief* 38 (2014) 5, 21 – 25, aldaar 22.

⁶² Kevin Macnish, ‘Government Surveillance and Why Defining Privacy Matters in a Post-Snowden World’, *Journal of Applied Philosophy* 35 (2018) 2, 417 – 432, aldaar 430.

telefoongegevens opvragen, observeren, telefoon en internet tappen, microfoons plaatsen, post openen, huizen doorzoeken, hacken, dna-profielen bewaren, informanten en agenten inzetten, dekmantels opzetten, digitale datastromen onderzoeken.’⁶³ Een dag voor het referendum werd ook nog artikel geplaatst door De Telegraaf waarin zelfs bijna werd verwezen naar de dystopie van George Orwell. Uit dit artikel blijkt dat de auteur het een grote verspilde moeite vindt om voor een grotere openheid van de intelligencevergaring te pleitten. ‘Ik snap het inmiddels en zal tegenstemmen, al besef ik donders goed dat koningin Kajsja [hypothetisch gestelde bewindhebber] mijn oordeel, indien het tot de meerderheid blijkt te behoren, achteloos terzijde zal schuiven: inspraak is zó 2017.’ Hierna vervolgde het artikel met een droevige afsluiting waarin staat dat: ‘Laat ik voorlopig, als ik de wet waarover wij morgen iets mogen zeggen wil becommentariëren, dus maar niet naar Orwell’s 1984 verwijzen. In Peking kijkt Big Brother al veel nadrukkelijker toe.’⁶⁴

Omtrent de nieuwe bevoegdheden van de AIVD werd er ook een artikel geplaatst in dezelfde periode die te categoriseren valt onder “verwerping”. Zo werd het idee verworpen hoe de AIVD aan haar informatie kan komen. In dit betreffende artikel van De Volkskrant werd er geschreven dat de toegang tot databases van derden vrijwillig moet worden gegeven door een informant aan de AIVD. De auteur stelt dan ook dat het moeilijk is om deze informatie te weigeren als er om deze toegang tot de database wordt gevraagd in naam van de nationale veiligheid. Verder werd er ook geschreven dat het nog te makkelijk zou zijn om, in het geval van toegang ontzegging, de informatie via een omweg te krijgen, bijvoorbeeld via een ander bevoegd persoon. Uiteindelijk wilde de auteur teruggrijpen naar de situatie van voor de nieuwe bevoegdheden. ‘Daarnaast mogen gegevens die van belang zijn voor het opsporen van strafbare feiten worden gedeeld met het OM. Waarom deze ingrijpende bevoegdheid nodig is, is onduidelijk, want met gerichte zoektochten leken de diensten het ook al prima te doen.’⁶⁵ Dit stuk begon eerst kritisch, maar doordat de auteur wilde teruggrijpen naar de oude situatie is dit artikel toch geplaatst onder de categorie “verwerping”. De Telegraaf had ook meerdere artikelen gepubliceerd die geplaatst konden worden onder “verwerping”. Zo werden in twee artikelen de AIVD en haar handelingswijze, het afluisteren van journalisten afgekeurd.⁶⁶ In een ander artikel, omtrent dat Nederlandse Staat erkende voor een Europese rechter dat journalisten onrechtmatig waren afgeluisterd, eindigde De Telegraaf

⁶³ Redactie, ‘Geen ‘007’, *De Telegraaf*, 10 maart 2018.

⁶⁴ Rob Hoogland, ‘Big Brother’, *De Telegraaf*, 20 maart 2018

⁶⁵ Marlou Gijzen, ‘Privacy zinloos geschonden’, *De Volkskrant*, 16 maart 2018.

⁶⁶ Joost de Haas, ‘Pijnlijke afgang voor de Staat’, *De Telegraaf*, 6 juli 2018.

zelfs met: ‘Bespaar ons de krokodillentranen. Toon oprecht respect voor de persvrijheid.’⁶⁷

Deze laatste zin laat een duidelijke afkeer van de intelligencevergaring zien.

Het aantal kritische en loyale stukken is echter veel groter dan het aantal stukken dat te categoriseren valt onder “verwerping” en “defaitisme”. Zo zijn er meerdere interviews en verdiepingsstukken over het onderwerp uitbreiding van de bevoegdheden voor de intelligencevergaring waarin voor en nadelen worden afgewogen. Zo legde bijvoorbeeld De Telegraaf uit wat de nieuwe bevoegdheden van de AIVD zouden gaan inhouden met betrekking tot intelligencevergaring en hoe deze intelligencevergaring in zijn werking zou gaan. In deze uitleg legde De Telegraaf dus zo precies mogelijk uit hoe de bevoegdheden in hun werking zullen gaan, maar gaf hier zelf geen commentaar op. Het enige wat er werd gezegd is dat de toekomst alleen kan uitwijzen of de intelligencevergaring ethisch zou verlopen. ‘Hoe het aftappen loopt, zal voor een groot deel in de praktijk moeten blijken. En dat beangstigt tegenstanders, die vrezen dat de diensten hun bevoegdheden ruim nemen.’⁶⁸ Sommige artikelen waar experts aan het woord komen hebben een loyale houding. Zo liep De Telegraaf ook mee met de AIVD. ‘Tussen een eerste vage tip en het dichtklikken van handboeien ligt vaak een lange, moeizame weg. Het beeld dat tegenstanders schetsen van de ‘sleepwet’ - dat de AIVD in de jacht op terroristen elke nietsvermoedende burger mag doorlichten - slaat volgens Marit de plank volledig mis.’⁶⁹ De Volkskrant nuanceerde zelfs de intelligencevergaring en de bevoegdheden van de AIVD. In een artikel werd het aantal taps dat de AIVD deed in perspectief gebracht, door ernaast het aantal taps van de politie te plaatsen.⁷⁰ Ook in een ander artikel van De Volkskrant werd de intelligencevergaring verdedigd. In dit artikel werd gepleit dat de gegevens veilig zijn in de handen van de AIVD. ‘Toezichthouder CTIVD, met drie leden en twaalf man ondersteunende staf die toegang hebben tot alle gegevens van de AIVD en MIVD, zal daarop toezien.’⁷¹ In een artikel van De Volkskrant dat nog een stapje verder deed, werd gepleit dat de bevoegdheden moeten worden uitgebreid van de intelligencevergaring. In dit artikel werd namelijk benadrukt hoe belangrijk de intelligencevergaring is. ‘Natuurlijk kunnen die bevoegdheden in tijd en omvang beperkte inbreuken op de privacy van niet betrokken personen hebben, maar het risico voor de samenleving rechtvaardigt dat en het extra toezicht houdt het gebruik maken van deze

⁶⁷ Redactie, ‘Krokodillentranen’, *De Telegraaf*, 13 juni 2018.

⁶⁸ Redactie, ‘“sleepwet” onder vergrootglas’, *De Telegraaf*, 19 maart 2018.

⁶⁹ Redactie, ‘Polderspion vecht met hand op de rug’, *De Telegraaf*, 10 maart 2018.

⁷⁰ Huib Modderkolk, ‘Politie zet meeste taps: 25 duizend in 2016’, *De Volkskrant*, 15 maart 2018.

⁷¹ Huib Modderkolk, ‘Vertrouwt u uw gegevens straks toe aan deze man?’, *De Volkskrant*, 10 maart 2018.

bevoegdheid in tijd en plaats onder controle.⁷² Dit soort artikelen worden gecategoriseerd als “loyaal” omdat door het uitleggen van de intelligencevergaring, maar er zelf geen kanttekeningen bij te plaatsen, getuigt het van een zekere rechtvaardiging van deze inlichtingen. Daarnaast zijn er ook meerdere artikelen van zowel De Volkskrant als De Telegraaf die bericht deden over het oppakken van een jihadist, of bijvoorbeeld het voorkomen van een terroristische aanslag. Door het simpelweg berichtgeven zonder kanttekeningen te plaatsen bij de intelligencevergaring, zorgt dit ervoor dat deze artikelen in de categorie “loyaal” zijn geplaatst.^{73 74 75}

Een aantal kritische artikelen zijn ook te vinden met betrekking tot dit onderwerp. Zo werd in De Volkskrant de regelgeving omtrent het hacken door de intelligencevergaring belicht, een onderwerp dat naar hun mening wordt onderbelicht. Zo werd er geschreven dat er vanuit onderzoekers kritiek was op het hacken en dat deze bevoegdheid, het hacken, te snel werd vergeleken met het tappen van communicatie. Zo werd er ook geschreven dat de inbreuk van privacy veel groter was bij hacken dan bij het tappen. Dit kwam, zo citeert De Volkskrant een van de onderzoekers, doordat technologie in het privéleven een steeds grotere centrale rol innam. Deze alinea werd dan nog afgesloten met: ‘Pikant: voor het tappen is een drietrapstoestemming nodig, terwijl voor het hacken slechts éénmalig toestemming vereist is.’⁷⁶ In een interview uit de Volkskrant werden de voor- en nadelen besproken, waarin ze zo goed mogelijk probeerden uit te leggen wat de nieuwe intelligencebevoegdheden in zouden gaan houden. Daarnaast gaven ze ook aan wat verbeterd kon worden; hier geven ze dus kritiek. ‘Het hacken van derden is een ingrijpende bevoegdheid waar slechts eenmalige toestemming voor nodig is. Dat kan beter.’⁷⁷ Andere aspecten van de Wiv werden ook doorgelicht in andere artikelen van De Volkskrant. Zo werd er gepleit in een artikel dat er een heroverweging moest komen voor de Wiv, waarin ook aandacht moest gaan naar de archiefregelingen. Dit omdat volgens de auteur vele aanvragen van archiefbestanden van de BVD/AIVD zonder enige rede werden afgewezen.⁷⁸ Naast het pleiten voor een betere archiefregeling werd er ook geschreven over de tekortkoming van de herziene Wiv op het gebied van bronbescherming voor journalisten. Hier werd zelfs geschreven over een dubbel

⁷² Stan Dressens, ‘Zet veiligheidsdiensten niet op achterstand’, *De Volkskrant*, 16 maart 2018.

⁷³ Silvan Schoonhoven, Mick van Wely, ‘Jihadist huis uit gewerkt’. *De Telegraaf*, 3 maart 2018.

⁷⁴ Silvan Schoonhoven, ‘AIVD weet opnieuw terreur te voorkomen’, *De Telegraaf*, 22 juni 2018.

⁷⁵ Hassan Bahara, ‘Vier man opgepakt wegens jihadisme’, *De Volkskrant*, 17 april 2018.

⁷⁶ Huib Modderkolk, ‘Hacken is voor AIVD fijner dan aftappen’, *De Volkskrant*, 2 februari 2018.

⁷⁷ Marjon Bolwijn, Huib Modderkolk, ‘Bent u voor of tegen de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (Wiv)?’, *De Volkskrant*, 20 maart 2018.

⁷⁸ Hans Blom, ‘Regel vergeten aspect in de Wiv’, *De Volkskrant*, 29 maart 2018.

verlies bij de Wiv; namelijk het recht op bronbescherming en het verlies van vrijheid van meningsuiting.⁷⁹ De Volkskrant gaf ook nog in een artikel een verklaring waarom juist jongeren tegen de nieuwe Wiv stemden en de ouderen juist voor. Hier werd geschreven over hoe makkelijk er aan gegevens kon worden gekomen en dat jongeren juist hiervan bewust waren.⁸⁰ Er was één kritisch artikel van De Volkskrant dat niet ging over de Wiv. Zo werd er geschreven over het oppakken van een IS-strijder, maar dat het onduidelijke was waarom de AIVD hem als bedreiging had gezien. De auteur probeerde daarna naar een verklaring te zoeken waarom de man als bedreiging werd gezien, dit nadat de AIVD er niks over wilde zeggen.⁸¹ Om deze rede is dit artikel geplaatst onder kritisch. Niet alleen vanuit De Volkskrant zelf kwamen kritische reacties, maar ook vanuit haar lezers. Zo attendeerde een lezer dat de overheid en daarmee de AIVD geen al te ruime bevoegdheden zou mogen hebben. Echter, werd dit ook genuanceerd omdat Facebook werd aangehaald en de grote hoeveelheid data die bedrijven al hebben van mensen.⁸²

Concluderend kan er gezegd worden dat er een steeds grotere ethische verantwoording plaatsvond met betrekking tot de voorgaande periodes. Het meest opvallend is dat er steeds meer een neiging naar kritische artikelen plaatsvond. Er was ook een toename in destructieve artikelen over de intelligencevergaring, maar deze is minder dan het aantal constructieve artikelen. Dit kan te maken hebben met een grotere bewustwording van de frictie die was ontstaan bij inlichtingendiensten door aan de ene kant het beschermen van de politieke gemeenschap en aan de andere kant dat de intelligencevergaring negatieve invloed heeft op individuen.⁸³ Echter kwam de kritische houding alleen vanuit De Volkskrant en niet vanuit De Telegraaf. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat De Volkskrant een kwaliteitskrant is, waar meer verdieping over onderwerpen wordt gegeven, en De Telegraaf een populaire krant. Volgens Ben de Jong kan het zijn doordat de AIVD nauwelijks haar archiefmateriaal openstelde en dat dit ervoor zorgde dat de AIVD zichzelf in een tijdsgewricht plaatste waarin al het doen en laten van de AIVD het onderwerp van openbare discussies werd, terwijl het publiek zeer slecht was geïnformeerd.⁸⁴ Om deze reden konden de media ook een kritische

⁷⁹ Leon Trapman, 'Nieuwe inlichtingenwet hindert bronbescherming journalisten', *De Volkskrant*, 22 februari 2018.

⁸⁰ Hessel von Piekartz, 'Jong tegen oud bij referendum inlichtingenwet', *De Volkskrant*, 16 maart 2018.

⁸¹ Huib Modderkolk, 'IS-strijder' De Balie had gestolen blanco paspoort', *De Volkskrant*, 28 februari 2018.

⁸² Maarten Buijs, 'Geachte redactie', *De Volkskrant*, 19 maart 2018.

⁸³ Bellaby, 'What's the Harm? The Ethics of Intelligence Collection' 95 – 96.

⁸⁴ De Jong, Hoe transparant is de AIVD?, 138.

houding aannemen. Volgens verschillend onderzoek hebben papieren kranten namelijk een positieve invloed op de kennis van maatschappelijke onderwerpen en betrokkenheid.⁸⁵

Conclusie

Om tot antwoord te komen op de hoofdvraag: “In hoeverre blijkt uit De Telegraaf en De Volkskrant een ethische verantwoording van de Nederlandse intelligence in de jaren 1987 – 1988, 2002 en 2018?” kan er gesteld worden dat in deze drie periodes een ethische verantwoording heeft plaatsgevonden. Dit komt doordat elke periode werd gekenmerkt door een constructieve houding. Deze constructieve houding uitte zich door middel van loyale berichtgeving omtrent de intelligencevergaring. Een omslagpunt kwam in 2018, mede dankzij het referendum. In deze periode werden ook destructieve artikelen geschreven.

Aan de hand van de gestelde deelvragen kan er geconcludeerd worden dat er een ontwikkeling richting een meer ethisch verantwoorde intelligence vergaring plaatsvindt. Wel blijven de artikelen grotendeels gecategoriseerd als “loyaal”, maar hier zit een verandering in. Zo was in 1987 – 1988 maar één artikel kritisch en de andere bruikbare zeven loyaal. Dit kan verklaard worden aan de hand van het opkomende terrorisme en dat de kranten de intelligencevergaring waarschijnlijk simpelweg nodig hadden geacht.

Het jaar 2002 werd voornamelijk gekenmerkt door de moord op Pim Fortuyn. De meeste artikelen gaan in deze periode dan ook over dit onderwerp. Geen enkel artikel valt, net zoals de periode 1987 – 1988, onder verwerping of defaitisme. De meeste artikelen zijn te plaatsten in de categorie loyaal. Als er bericht komt over de intelligencevergaring, worden en bijvoorbeeld geen kanttekeningen bij geplaatst. Dit kan verklaard worden doordat de BVD/AIVD zelf al meer openheid probeerde te tonen door middel van het uitbrengen van jaarverslagen en publieke publicaties over verschillende onderwerpen. Deze openheid kan je ook terugzien in enkele krantenartikelen, waarin wordt beschreven waarom een persoon interessant is voor de inlichtingendienst.

Dit staat in een groot contrast met het jaar 2018. In deze periode werd er veel geschreven over de intelligencevergaring. Hetzij door middel van een interview met een expert of opiniestukken. Wel komt de meerderheid uit op loyaal. Het contrast met het jaar 2002 is vooral het aantal geschreven kritische artikelen. Daarnaast werd er in deze periode ook destructieve artikelen geschreven over de intelligencevergaring. Dit kan verklaard worden door grotere kennis van het volk over intelligencevergaring, door middel van bijvoorbeeld wereldwijde berichtgeving van het NSA-schandaal.

⁸⁵ Ester de Waal, Edmund Lauf, *Online kranten en maatschappelijke betrokkenheid* (Amsterdam z.j.), 6.

Ondanks het bovengenoemde is de overheersende houding tegenover de inlichtingenvergaring elk jaar hetzelfde gebleven. Een aantal mogelijke verklaringen voor deze blijvende loyale houding is het idee dat de intelligencevergaring een vereiste is voor de bescherming tegen het terrorisme en de poging tot groeiende openheid van de AIVD. Er kan wel gezegd worden dat de ethische verantwoording is gegroeid ten opzichte van de voorgaande periode door de toename van kritische stukken. Zo lijkt het dat de media ook meer commentaar durft te schrijven door middel van destructieve artikelen op de AIVD.

Dit artikel is van waarde omdat het een methodologie heeft ontwikkeld om de ethische verantwoording van het verkrijgen van inlichtingen te onderzoeken. Dit geeft de mogelijkheid om de democratische openheid met betrekking tot de intelligence ethiek te onderzoeken. Dit ondersteunt het framework van Diderischen en Rønn, doordat het een gedetailleerd beeld geeft van de mate van maatschappelijke instemming, ergo ethische verantwoording.

De gebruikte methode heeft echter wel een nadeel, namelijk dat de gekozen zoektermen heel veel verschillende soorten krantenartikelen kunnen opleveren. Hieronder vallen ook artikelen die bijvoorbeeld één keer het woord BVD gebruiken, terwijl het artikel er niet over gaat. Er is dus sprake van een afweging die gemaakt moet worden door de onderzoeker, namelijk welke artikelen wel en niet worden gebruikt. Een verdere uitwerking, waarin dit duidelijker en preciezer uitgewerkt kan worden is daarom ook een goed idee voor een vervolgonderzoek. Dit vervolgonderzoek kan interdisciplinair worden aangepakt, door samen vanuit de discipline communicatiewetenschappen en geschiedenis een onderzoek op te stellen waarin duidelijkere criteria worden opgesteld, die minder ruimte geven aan de persoonlijke afweging van de onderzoeker. Met deze criteria kunnen krantenartikelen onderzocht worden. In dit toekomstige onderzoek zal dan ook meer aandacht moeten komen voor het interpreteren van krantenartikelen. Het probleem wat tijdens dit onderzoek heeft opgespeeld is dat kranten over het algemeen een zo neutraal mogelijk beeld proberen te willen geven, zonder het idee te geven dat het hun eigen mening is. Om deze reden is het daarom ook moeilijk om artikelen in een bepaalde categorie te plaatsen. Dit onderzoek heeft, naast de bevinding dat er een toegenomen ethische verantwoording is, ook indirect aangetoond dat er een toegenomen aandacht vanuit de klassieke media is voor dit onderwerp. Dit valt af te leiden vanuit het toegenomen aantal bruikbare kranten per periode. Een mogelijke verwachting is dat dit aantal in de toekomst zal toenemen. Of dit dan ook een constructieve houding blijft, kan alleen de toekomst voorspellen.

Willem Hendrik Ottes
5720192

Bibliografie

Primaire bronnen

De Telegraaf (1987 – 1988)

In totaal zijn er twee bronnen geselecteerd met de termen, BVD/AIVD/Wiv/Wet op de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten/Binnenlandse Veiligheidsdienst/Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst.

Artikelen in analyse gebruikt:

‘Burger krijgt geen inzage in BVD-rapporten’, *De Telegraaf*, 10 maart 1988. (Geraadpleegd op 3 juni 2019).

‘Vredesactivisten willen inzage in BVD-dossiers’, *De Telegraaf*, 20 januari 1988. (Geraadpleegd op 3 juni 2019).

De Telegraaf (2002)

In totaal zijn er vier bronnen geselecteerd met de termen, BVD/AIVD/Wiv/Wet op de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten/Binnenlandse Veiligheidsdienst/Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst.

Artikelen in analyse gebruikt:

Bos, Alexandra van den, ‘Grotere rol AIVD bij checken gegevens kandidaat-ministers’, *De Telegraaf*, 25 juli 2002. (Geraadpleegd op 19 mei 2019).

Dongen, Johan van den, ‘Opnieuw Algerijn gepakt op verdenking terrorisme’, *De Telegraaf*, 13 juni 2002. (Geraadpleegd op 19 mei 2019).

Heuvel, Dick van den, ‘Ex-informant wilde politici ontvoeren’, *De Telegraaf*, 12 april 2002. (Geraadpleegd op 19 mei 2019).

Jong, Annet de, ‘Ik weet dat ik eerlijk ben geweest’, *De Telegraaf*, 24 juli 2002. (Geraadpleegd op 19 mei 2019).

De Telegraaf (2018)

Willem Hendrik Ottes
5720192

In totaal zijn er elf bronnen geselecteerd met de termen, BVD/AIVD/Wiv/Wet op de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten/Binnenlandse Veiligheidsdienst/Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst.

Artikelen in analyse gebruikt:

‘Geen ‘007’, *De Telegraaf*, 10 maart 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

‘”sleepwet” onder vergrootglas’, *De Telegraaf*, 19 maart 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

‘Krokodillentranen’, *De Telegraaf*, 13 juni 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

‘Polderspion vecht met hand op de rug’, *De Telegraaf*, 10 maart 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

Haas, Joost de, ‘Pijnlijke afgang voor de Staat’, *De Telegraaf*, 6 juli 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

Schoonhoven, Silvan, ‘AIVD weet opnieuw terreur te voorkomen’, *De Telegraaf*, 22 juni 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

Schoonhoven, Silvan, Mick van Wely, ‘Jihadist huis uit gewerkt’. *De Telegraaf*, 3 maart 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

Hoogland, Rob, ‘Big Brother’, *De Telegraaf*, 20 maart 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

De Volkskrant (1987 – 1988)

In totaal zijn er vijf bronnen geselecteerd met de termen, BVD/AIVD/Wiv/Wet op de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten/Binnenlandse Veiligheidsdienst/Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst.

Artikelen in analyse gebruikt:

Lieshout, Marcel van, ‘Politie zet “team” op het probleem RARA’, *De Volkskrant*, 11 februari 1988. (Geraadpleegd op 3 mei 2019).

Schie, Joop van, ‘Van Dijk bang voor te veel werk bij BVD door wet openbaarheid’, *De Volkskrant*, 22 december 1987. (Geraadpleegd op 18 april 2019).

Willem Hendrik Ottes
5720192

‘Activisten verlangen inzage in de BVD-dossiers’, *De Volkskrant*, 22 januari 1988.
(Geraadpleegd op 3 mei 2019).

‘Groep anti-militaristen eist schadevergoeding van staat’, *De Volkskrant*, 12 oktober 1987.
(Geraadpleegd op 18 april 2019).

‘Raad van State wijst inzage af in dossiers BVD/CRI’, *De Volkskrant*, 10 maart 1988.
(Geraadpleegd op 3 mei 2019).

De Volkskrant (2002)

In totaal zijn er zes bronnen geselecteerd met de termen, BVD/AIVD/Wiv/Wet op de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten/Binnenlandse Veiligheidsdienst/Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst.

Artikelen in analyse gebruikt:

‘Experts: overheid faalde met beveiliging Fortuyn’, *De Volkskrant* 18 mei 2002.
(Geraadpleegd op 19 mei 2019).

‘Informatie op kliklijn krijgt geen voorrang’, *De Volkskrant*, 17 augustus 2002.
(Geraadpleegd op 19 mei 2019).

‘LPF eist opstappen ministers; ‘De Vries moet weg wegens slechte beveiliging Fortuyn’’, *De Volkskrant*, 13 juni 2002. (Geraadpleegd op 19 mei 2019).

‘Politie pakt van terrorisme verdachte Algerijn (19) op’, *De Volkskrant*, 13 juni 2002.
(Geraadpleegd op 19 mei 2019).

‘Politiek kan weinig doen tegen radicale imams ; Weinig middelen om geestelijken af te straffen’, *De Volkskrant*, 18 juni 2002. (Geraadpleegd op 19 mei 2019).

Hilbrink, Coen, ‘NIOD zal nog spijt krijgen van Srebrenica-onderzoek’, *De Volkskrant*, 30 maart 2002. (Geraadpleegd op 19 mei 2019).

De Volkskrant (2018)

Willem Hendrik Ottes
5720192

In totaal zijn er achttien bronnen geselecteerd met de termen, BVD/AIVD/Wiv/Wet op de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten/Binnenlandse Veiligheidsdienst/Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst.

Artikelen in analyse gebruikt:

Bahara, Hassan, 'Vier man opgepakt wegens jihadisme', *De Volkskrant*, 17 april 2018. (Geraadpleegd op 21 mei 2019).

Blom, Hans, 'Regel vergeten aspect in de Wiv', *De Volkskrant*, 29 maart 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

Bolwijn, Marjon, Huib Modderkolk, 'Bent u voor of tegen de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (Wiv)?', *De Volkskrant*, 20 maart 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

Buijs, Maarten, 'Geachte redactie', *De Volkskrant*, 19 maart 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

Dressens, Stan, 'Zet veiligheidsdiensten niet op achterstand', *De Volkskrant*, 16 maart 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

Gijzen, Marlou, 'Privacy zinloos geschonden', *De Volkskrant*, 16 maart 2018. (Geraadpleegd op 21 mei 2019).

Leon Trapman, 'Nieuwe inlichtingenwet hindert bronbescherming journalisten', *De Volkskrant*, 22 februari 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

Modderkolk, Huib, 'Hacken is voor AIVD fijner dan aftappen', *De Volkskrant*, 2 februari 2018. (Geraadpleegd op 21 mei 2019).

Modderkolk, Huib, 'IS-strijder' De Balie had gestolen blanco paspoort', *De Volkskrant*, 28 februari 2018. (Geraadpleegd op 21 mei 2019).

Modderkolk, Huib, 'Politie zet meeste taps: 25 duizend in 2016', *De Volkskrant*, 15 maart 2018. (Geraadpleegd op 21 mei 2019).

Modderkolk, Huib, 'Vertrouwt u uw gegevens straks toe aan deze man?', *De Volkskrant*, 10 maart 2018. (Geraadpleegd op 21 mei 2019).

Piekartz, Hessel von, 'Jong tegen oud bij referendum inlichtingenwet', *De Volkskrant*, 16 maart 2018. (Geraadpleegd op 20 mei 2019).

Secundaire bronnen

Bardoel, Jo L.H., Macht zonder verantwoordelijkheid? Media, mediabeleid en de kwaliteit van de openbare informatievoorziening, (Inaugurale rede, Nijmegen 2003).

Bellaby, Ross, 'What's the Harm? The Ethics of Intelligence Collection', *Intelligence and National Security* 27 (2012) 1, 93 – 117.

Boots, Maarten, De verkiezingsnederlaag van de PvdA: Een klap of een mokerslag? Vergelijkende framingsanalyse van berichtgeving in de Telegraaf, de Volkskrant en het NRC Handelsblad over de verkiezingsnederlaag van de PvdA in 2017 (Scriptie Communicatie- en Informatiewetenschappen, Utrecht 2017) 11.

Braat, Eleni, 'In voor- en tegenspoed. Het huwelijk tussen parlement en inlichtingen- en veiligheidsdienst', in: 'Geheime diensten en de democratische rechtsstaat', red. M.P.C. Scheepmaker, themanummer, *Justitiële verkenningen* 44 (2018) 2, 33 – 48.

Diderichsen, Adam, Kira Vrist Rønn, 'Intelligence by consent: on the inadequacy of Just War Theory as a framework for intelligence ethics', *Intelligence and National Security* 32 (2016) 4, 479 – 93.

Dover, Robert, 'The World's Second Oldest Profession: The Transatlantic Spying Scandal and its Aftermath', *The International Spectator* 49 (2014) 2, 117 – 133.

Graaff, Bob de, 'De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Nooit te oud om te leren', *Groniek* 44 (2015) 193, 249 – 261.

Graaff, Bob de, 'From Security Threat to Protection of Vital Interests: Changing Perceptions in the Dutch Security Service, 1945-91' *Journal of Conflict Studies* 12 (1992) 2, 9 – 35.

Graaff, Bob de, 'Herstel van de trans-Atlantische vertrouwensbreuk? Internationale betrekkingen na de Snowden-onthullingen', *Atlantisch Perspectief* 38 (2014) 5, 21 – 25.

Heinisch, Reinhard, 'Success in opposition – failure in government: explaining the performance of right-wing populist parties in public office', *West European Politics* 26 (2003) 3, 91 – 130.

Hijzen, Constant, 'Geheim gewroet in het duister? - Percepties en maatregelen ten aanzien van veiligheidsdiensten in Nederland, 1918-1989' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012) 3, 323 – 349.

Willem Hendrik Ottes
5720192

Isaak, Jim, Mina J. Hanna, 'User Data Privacy: Facebook, Cambridge Analytica, and Privacy Protection', *Computer* 51 (2018) 8, 56 – 59.

Jong, Ben de, "'Zo gaan bondgenoten niet met elkaar om.'" De National Security Agency en West-Europa,' *Internationale Spectator* 68 (2014) 2, 6-9.

Jong, Ben de, 'Hoe transparant is de AIVD?' *Liberaal Reveil* 50 (2009) 3, 133 – 139.

Macnish, Kevin, 'Government Surveillance and Why Defining Privacy Matters in a Post-Snowden World', *Journal of Applied Philosophy* 35 (2018) 2, 417 – 432.

Mediamonitor. 'Bereik, Oplage En Marktaandeelen Nederlandse Dagbladenmarkt 2017' Mediamonitor.nl (29 maart 2018). <https://www.mediamonitor.nl/nieuws/bereik-oplage-en-marktaandeelen-nederlandse-dagbladenmarkt-2017/#>. Geraadpleegd op 11-05-2019.

Omand, Sir David, Mark Phythian, 'Ethics and Intelligence: A Debate', *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 26 (2013) 1, 38 – 63.

Peter Gill, 'Security Intelligence and Human Rights: Illuminating the 'Heart of Darkness'?', *Intelligence and National Security* 24 (2009) 1, 78 – 102.

Quinlan, Michael, 'Just intelligence: Prolegomena to an ethical theory', *Intelligence and National Security* 22 (2007) 1, 1 – 13.

Richards, Julian, 'Intelligence Dilemma? Contemporary Counter-terrorism in a Liberal Democracy', *Intelligence and National Security* 27 (2012) 5, 761 – 780.

Rydgren, Jens, 'Explaining the Emergence of Radical Right-Wing Populist Parties: The Case of Denmark', *West European Politics* 27 (2004) 3, 474 – 502.

Stichting Argus, 'Wetgeving Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten', <http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/wet.html> (12 juni 2019).

Teeffelen, Kristel van, 'Deze drogredenen gebruiken voor- en tegenstanders van de sleepwet' (versie 21 maart 2018), <https://www.trouw.nl/home/deze-drogredenen-gebruiken-voor-en-tegenstanders-van-de-sleepwet~a22cfff/> (9 april 2019).

Tuttle, Hilary, 'Facebook Scandal Raises Data Privacy Concerns', *Risk Management* 65 (2018) 5, 6 – 9.

Vasterman, Peter (red.), *From Media Hype to Twitter Storm. News Explosions and Their Impact on Issues, Crises, and Public Opinion* (Amsterdam 2018).

Willem Hendrik Ottes
5720192

Verble, Joseph, 'The NSA and Edward Snowden: Surveillance in the 21st Century',
Computers & Society 44 (2014) 3, 14 – 20.

Waal, Ester de, Edmund Lauf, *Online kranten en maatschappelijke betrokkenheid*
(Amsterdam z.j.).